

तीन घुम्ती उपन्यासमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध (Gender Power Relations in the Novel *Tin Ghumti*)

रन्जुकुमारी देव^१

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धसँग सम्बन्धित रहेको छ। यसका लागि विश्वेश्वरप्रसादको तीन घुम्ती उपन्यासलाई लिइएको छ। यस अध्ययनमा महिला तथा पुरुषहरूको कार्य तथा भूमिकाका आधारमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै यस अध्ययनमा लैङ्गिक भूमिका र व्यवहारका कारण समाजमा देखिएको लैङ्गिक विभेद, शोषण, दमन, हिंसा जस्ता पक्षहरू के कारणले उत्पन्न भएको हो, त्यसको समेत अध्ययन गरिएको छ। समाजमा पितृसत्तात्मक सोचका कारण महिला तथा पुरुषको भूमिका फरक रहेको देखिन्छ जसले गर्दा तिनीहरूको कार्य र व्यवहार पनि फरक रहेको छ। फरकफरक भूमिकाकै कारण समाजमा महिला र पुरुषको समाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक जस्ता क्षेत्रमा समान पहुँच छैन। उत्पादनका स्रोत साधनमा असमान पहुँचकै कारण महिलाहरू पुरुषका तुलनामा शक्तिविहीन बनेका छन् भने पुरुषहरू आफ्नो वर्चस्व तथा पहुँचका कारण घरपरिवार तथा समाजमा शक्तिशाली बनेका छन्। त्यस्तै पुरुषवादी सोचकै कारण कतिपय महिलाहरू स्वयम् पीडित हुनुका साथै पुरुषको अधीनमा बस्न बाध्य छन्। यस उपन्यासमा पनि पुरुषवादी सोचकै कारण इन्द्रमायाकी आमा अधीनस्थ अवस्था बस्न बाध्य भएको र इन्द्रमायाले पितृसत्तात्मक समाजका विरुद्ध प्रतिरोधका माध्यमबाट शक्ति निर्माण गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्द कुञ्जिका : वर्चस्व, लैङ्गिकता, पितृसत्ता, अधीनस्थ, प्रतिरोध, प्रतिनिधित्व।

१ विषयपरिचय

नेपाली साहित्य जगत्मा परिचित विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती, सुम्निमा, नरेन्द्र दाइ, मोदिआइन, हिटलर र यहूदी, बाबु, आमा र छोरा गरी ६ वटा उपन्यास प्रकाशित छन्। यीमध्ये तीन घुम्ती उपन्यास विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको पहिलो उपन्यास हो। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाले व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका लागि लिइएका तीन निर्णयहरू विवाहसम्बन्धी, मातृत्वसम्बन्धी र गृहत्यागसम्बन्धी निर्णय नै तीन घुम्तीका रूपमा आएको छ। यस उपन्यासमा नारी अस्तित्वको चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ। यसका साथै प्रत्येक मान्छे आफ्नो आत्माले ठहर्‍याएको निर्णयप्रति अटल रहन सिकनुपर्दछ भन्ने कुरा पनि दर्साइएको छ। मानिसले जीवनद्वारा निर्धारित होइन आफ्नो इच्छानुसारको जीवनको रूप निर्धारण गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने कुराको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ। यसका साथै यौन प्राकृतिक कुरा हो र यौन पूर्तिको चाहना मानिसको प्राकृतिक चाहना पनि हो। तसर्थ कुनै पनि सामाजिक, धार्मिक मूल्यमान्यता वा रूढिवादी चिन्तनले मानिसको यौनेच्छालाई

^१ उपप्राध्यापक, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिवि, ललितपुर, नेपाल, ईमेल: shreeranju5@gmail.com

अवरोध सिर्जना गर्नुहुँदैन भन्ने भाव पनि यस उपन्यासमा पाइन्छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमाया पारिवारिक शासन खपन नसकेर आफ्नो प्रेमी पीताम्बरसँग विवाह गरेर स्वतन्त्र भएकी छ। उसले पूर्ण मातृत्व र पत्नीत्व चाहेकी छ तर समाजका रूढिग्रस्त सङ्कीर्ण सोचाइले गर्दा उसको मातृत्व र पत्नीत्व खण्डित भएको छ। यस उपन्यासमा उसले पत्नीत्वलाई भन्दा मातृत्वलाई महत्त्व दिएर नारी अस्तित्वका लागि आवाज उठाएको देखिन्छ। पितृसत्तात्मक समाजमा महिला र पुरुष बीच देखिएको अन्तःसम्बन्ध लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धको एउटा पाटो हो। लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध सांस्कृतिक अध्ययनका विभिन्न रूपहरूमध्ये एक हो जसअन्तर्गत महिला र पुरुषको भूमिकाको अध्ययन गरिन्छ। लैङ्गिक अध्ययन सामाजिक भिन्नतासँग सम्बन्धित रहेको छ। लैङ्गिकता समाजले निर्धारण गरेको अवधारणा हो जसअन्तर्गत महिला र पुरुषको कार्य र व्यवहार निर्धारण गरिन्छ। सामाजिक अवधारणाका कारण समाजले निर्धारण गरेको भूमिकामा महिला र पुरुष बाधिएका छन् जसले गर्दा समाजमा लैङ्गिक विभेद देखिएको छ। फरक भूमिकाकै कारण कतिपय पात्रहरू अधीनस्थ छन् त कतिपय शोषित र दमित छन्। यस उपन्यासमा महिला र पुरुष पात्रबिच देखा परेको अधीनस्थता लैङ्गिक विभेदको परिणाम हो जुन कुरा समाजमा पनि देखिएको छ। यस उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदकै कारण कमजोर तथा निरीह महिला पात्रहरूमाथि शक्तिशाली पुरुष पात्रहरूले आफ्नो वर्चस्व कायम गरेका छन्। पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषहरूको वर्चस्व हुन्छ जसले गर्दा तिनीहरू अधीनस्थ वर्गमाथि शोषण, दमन जस्ता कार्य गर्छन्। यहाँ लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धको विश्लेषणका लागि पात्रहरूबिच रहेको लैङ्गिक भूमिका, प्रतिनिधित्व, शोषण, दमन र विभेद जस्ता पक्षलाई आधार बनाइएको छ र ती पक्षहरूका आधारमा प्रस्तुत अध्ययनको विश्लेषण गरिएको छ।

२ समस्याकथन र उद्देश्य

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती उपन्यासमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध के कस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासालाई यस अध्ययनमा मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको छ र यस समस्याको समाधानका लागि प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रित पात्रहरूको लैङ्गिक भूमिकाका आधारमा पात्रहरूको अवस्था पहिचान गरी शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण गर्नु नै मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

३ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययन तयार पार्नका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट गरिएको छ। यस अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत र लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, लेख, समालोचनात्मक कृति तथा शोधपत्रहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ। यी सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय पद्धतिको उपयोग गरी गरिएको छ।

४ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययन शक्तिसम्बन्धको सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भएको हुनाले तीन घुम्ती उपन्यासको विश्लेषण निगमनात्मक विधिमा आधारित रहेको छ। यसमा शक्तिसम्बन्धको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा उपन्यासमा चित्रित पात्रहरूको लैङ्गिक भूमिका, अधीनस्थताको अवस्था तथा आवाज र प्रतिरोध जस्ता पक्षमा आधारित र्ही विश्लेषण गरिएको छ।

५ सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययन तीन घुम्ती उपन्यासमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । यसका लागि लैङ्गिक अध्ययनसम्बन्धी मान्यता र फुकोका शक्तिसम्बन्धी अवधारणालाई लिइएको छ । लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत महिला र पुरुषको कार्य तथा व्यवहारको अध्ययन गरिन्छ । सामाजिक अवधारणा तथा लैङ्गिकताका कारण समाजले निर्धारण गरेको भूमिकामा महिला र पुरुष बाँधिएका हुन्छन् जसले गर्दा समाजमा लैङ्गिक विभेद देखिएको छ । लैङ्गिकताकै कारण समाजमा महिला र पुरुषको कार्य पनि फरक रहेको देखिन्छ । समाजमा महिलाहरू बढी अनुत्पादक तथा घरभित्रको कार्यमा संलग्न हुन्छन् भने पुरुषहरू बढी उत्पादकमूलक कार्यमा संलग्न हुन्छन् । जुलिया क्लिम्सले लैङ्गिकतालाई रङ्गमञ्चमा लगाइने मुखुण्डोको संज्ञा दिएको छ किनभने समाजले नै लैङ्गिकता निर्माण गरेको हो जसमा महिला र पुरुषको भूमिका निर्धारण गरिएको हुन्छ । महिला तथा पुरुषले कुन कार्य गर्न हुने र कुन कार्य गर्न नहुने कुरा पनि भूमिकामा आधारित रहेको हुन्छ (पाण्डे, २०६९, पृ.२) । यसरी हेर्दा लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत महिला र पुरुषको भूमिका तथा व्यवहारको अध्ययन नै मुख्य रहेको बुझिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिला र पुरुषको फरक भूमिकाले गर्दा नै महिलाको अधिकार, स्वतन्त्रता र स्रोत साधनमाथि पहुँच पुरुष जतिको हुन सकेको छैन जसले गर्दा महिला पुरुषको तुलनामा पछि परेको र महिलाको मानसिकता पनि भूमिकाकै आधारमा निर्माण भएको देखिन्छ । त्यही मानसिकताकै कारण समाजमा महिलाबाट नै कतिपय महिला पीडित भएका घटनाहरू पनि देखिएका छन् । पुरुषप्रधान समाजले पुरुषलाई मूलतः धन कमाउने व्यक्तिको रूपमा हेरेको हुन्छ भने महिलालाई घरभित्रको व्यवहारहरूमा जस्तै: खाना पकाउने, बच्चा स्याहार्ने, बुढाबुढीको रेखदेख गर्ने व्यक्तिको रूपमा हेरेको हुन्छ (भद्रा, २०६७, पृ.९) । लैङ्गिक अध्ययनको उत्पत्ति लिङ्गको भूमिकासम्बन्धी अवधारणाबाट भएको हो जसअन्तर्गत महिला र पुरुष दुबैको अध्ययन हुन्छ । लैङ्गिक अध्ययन लैङ्गिक सम्बन्ध, सत्ता, पहुँच र प्राप्ति जस्ता पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ (भट्टराई, २०७७, पृ.१२०) । समाजमा पनि जसको पहुँच सत्तामा छ, उसैले अरूलाई नियन्त्रण गरेको देखिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषको वर्चस्व र प्रभुत्वका कारण महिलाहरू पुरुषको अधीनमा बस्न बाध्य हुन्छन् । नेपाली समाजमा महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिक मानिएको छ जसले गर्दा पुरुषका सामु महिलाहरू हेपिएर, दबिएर, शोषित भएर बस्न बाध्य छन् । यी विभिन्न कारणले गर्दा महिला र पुरुषबीचको शक्तिसम्बन्ध सन्तुलित भएको देखिँदैन । शक्तिको निर्माण कसरी हुन्छ भन्ने कुरा फुकोका शक्तिसम्बन्धी अवधारणाबाट बुझ्न सकिन्छ । फुकोले शक्तिलाई सर्वश्रेष्ठ मानेका छन् । उनले विमर्श, शक्ति तथा ज्ञानको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । ज्ञान तथा सत्यहरू केही होइनन् शक्तिका विविध रूप हुन । शक्ति भौतिक हुन्छ, त्यसैले ज्ञान पनि भौतिक हो र बुद्धि पनि भौतिक हो । शक्ति भनेको उर्जा हो । शक्ति कहिल्यै पनि एउटा केन्द्रमा मात्र सीमित हुँदैन, यो जालो जस्तो हुन्छ । शक्ति सधैं माथि मात्र रहन्छ भन्ने चाहिँ होइन । शक्तिका साथ साथै प्रतिरोध पनि सधैं सँगै हिड्छ, शक्तिका आधारभूत लक्षण नै प्रतिरोध हो । शक्ति भन्नासाथ ज्ञान आउँछ, ज्ञान भन्नासाथ शक्ति यी दुई मध्ये एकले अर्कोलाई डोच्याएको हुन्छ (गौतम, २०७१, पृ. ११६) । शक्तिको निर्माण मानिसले ज्ञान र विमर्शद्वारा गर्छन्, ज्ञान पनि शक्तिको एक स्वरूप हो । यसरी शक्ति भनेको ज्ञान हो जुन व्यक्तिले ज्ञान हासिल गरेको हुन्छ उसको शक्ति समाजमा लागु हुने गरेको देखिन्छ । शक्ति एउटै ठाउँमा सधैं हुँदैन । शक्ति समय, स्थान र परिस्थिति अनुरूप परिवर्तित हुन्छ । यही क्रममा सत्य र ज्ञान पनि परिवर्तन हुँदै जान्छ । यस अवस्थामा शक्तिशाली शासक वर्ग र यसको विरोधी शक्तिबीच टकराव हुन्छ, अनि शिक्षा, ज्ञान र सहमतिको राजनीतिबाट पनि सबलर्तनमाथि शक्तिशाली समुहले आफ्नै हैकम लादने गर्दछ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ३३) । यसरी शक्तिका माध्यमबाट शक्तिशाली

व्यक्तिहरूले उत्पीडित तथा अधीनस्थ व्यक्तिमाथि आफ्नो हैकम कायम गर्छन् । त्यसैगरी शक्तिशाली राज्य, देश, समाज र संस्थाहरूले पनि आफ्नो ज्ञान र क्षमताका आधारमा कमजोरमाथि हैकम जमाउन थाल्छन् । फुकोले शक्तिसम्बन्धी नयाँ अवधारणा अगाडि सारेका छन् । प्रायः शक्ति सम्प्रभुता, राज्य तथा शासकवर्गबाट तलातिर एकल दिशामा सधैं भन्ने मान्यतामा आधारित रहेको देखिन्छ तर फुकोका अनुसार शक्तिले चैनका रूपमा काम गर्दैन । शक्तिमाथि कहिल्यै पनि एउटा मात्र केन्द्रको एकाधिकार हुँदैन । यो जालो जस्तो सङ्गठनका माध्यमबाट प्रयोग गरिन्छ र उद्घाटित हुन्छ । यो माथिबाट वा एउटा स्रोत वा ठाँउबाट तल मात्रै भर्दैन । शक्तिको सम्बन्ध सामाजिक अस्तित्वका सबै तहमा छिर्छ र त्यसैले सामाजिक जीवनका प्रत्येक क्षेत्रमा क्रियाशील हुन्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. ९८) ।

फुकोका शक्तिसम्बन्धी अवधारणा मार्क्सवादी धारणाभन्दा केही भिन्न रहेको छ । मार्क्सवादीका निमित्त शक्तिको मुख्य स्रोत आर्थिक हुन्छ र समाजमा चलिरहने आर्थिक तथा सामाजिक वर्गसङ्घर्षसँग जोडिएको हुन्छ तर फुकोका विचारमा भने शक्तिको अभ्यास आर्थिक क्षेत्रमा मात्र नभएर अन्य क्षेत्रमा पनि भइरहेको हुन्छ । शक्ति राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक लगायत समाजका सबै क्षेत्रमा मात्र नफैलिएर विश्वव्यापी संसार, राष्ट्र र समाजदेखि लिएर परिवार र व्यक्तिका अन्तर्मनसम्म चलिरहेकै हुन्छ । अर्का शब्दमा भन्दा शक्तिको अभ्यास युद्ध वा राजनीतिमा मात्र सीमित हुँदैन । अफिस, स्कुल वा पारिवारिक एकाइभित्र पनि शक्तिको अभ्यास हुन्छ । “पुरुषप्रधान समाजमा प्रायः गरी पिता अर्थ आर्जन गर्ने शक्ति भएकाले परिवार भित्रको आर्थिक र राजनीतिक शक्तिको बागडोर पनि प्रायः गरी घरको मुख्य मूली अर्थात् पितासँगै हुन्छ” (उप्रेती, २०६८, पृ. ४०) । यो पुरुषप्रधान समाजको मान्यता पनि हो किनभने आर्थिक स्रोत तथा साधनमा महिलाभन्दा पुरुषको पहुँच बढी भएकाले नै पुरुषमा शक्ति निहित हुन्छ । यो आर्थिक पक्षसँग जोडिएको कुरा हो तर शक्ति सधैं आर्थिक आधारबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिँदैन किनकि शक्ति ज्ञान तथा विमर्शका माध्यमबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । शक्ति भनेको अन्तर्निहित क्षमता पनि हो जसका आधारमा मानिसले आफ्नो शक्ति निर्माण गरेको हुन्छ ।

फुकोका अनुसार शक्ति एउटा क्षेत्रमा मात्र सीमित नभएर विभिन्न क्षेत्रमा फैलिएको हुन्छ र मान्छेले आफ्नो अन्तर्निहित क्षमताका माध्यमबाट शक्तिको निर्माण गरेको हुन्छ । त्यसैले यो सधैं माथिबाट मात्र प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने छैन किनभने शक्ति जहाँबाट पनि आफ्नो ज्ञानका माध्यमबाट प्राप्त गर्न सक्छ । यसरी पाठ अथवा साहित्यमा पनि ज्ञान तथा विमर्शका माध्यमबाट चित्रित पात्रहरूले आफ्नो शक्ति निर्माण गरेको हुन्छ । पाठमा शक्तिको निर्माण तथा प्रयोग कुन रूपमा भएको छ, लैङ्गिक रूपमा कुन पात्रको ज्ञान शक्तिशाली रहेको छ अथवा कुन पात्रले आफ्नो ज्ञान तथा विमर्शका माध्यमबाट आफ्नो शक्ति कायम गरेको छ भन्ने कुरा फुकोका अवधारणाबाट बुझ्न सकिन्छ । लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धका लागि यहाँ महिला र पुरुषको लैङ्गिक भूमिका, प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक विभेद, शोषण, दमन, हिंसा र अधीनस्थता जस्ता पक्षहरूलाई आधार बनाइएको छ र यसैका आधारमा तीन घुम्ती उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

६ पात्रहरूको लैङ्गिक भूमिका

उपन्यासमा महिला पात्रले गर्ने कार्य तथा पुरुष पात्रले गर्ने कार्य नै लैङ्गिक भूमिका अन्तर्गत पर्दछन् । समान्यतया महिला पात्रहरूले गर्ने कार्य घरायसी हुन्छन् भने पुरुष पात्रहरूले गर्ने कार्य आर्थिक लाभ र सामाजिक मानप्रतिष्ठासँग जोडिएका हुन्छन् । यसरी उपन्यासमा महिला र पुरुष पात्रहरूले के कस्ता भूमिका निर्वाह गरेका छन् भन्ने कुरा चित्रित पात्रका कार्यबाट पहिचान गरिन्छ । लैङ्गिक भूमिकाका सम्बन्धमा

पितृसत्तात्मक समाजले निर्धारण गरेका मान्यताले अहम भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। तीन धुम्ती उपन्यासमा महिला तथा पुरुष पात्रहरूले गरेका कार्यबाट लैङ्गिक भूमिकाको पहिचान गरिएको छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाको बुबा, पीताम्बर र रमेश पुरुष पात्रहरू हुन्। उनीहरू पुरुष भएकाले घरबाहिरका काममा व्यस्त देखिन्छ। उनीहरू आयआर्जनको कामदेखि लिएर राजनीतिमा समेत संलग्न छन्। पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषहरू मूलतः धन कमाउने र घरपरिवार चलाउने भूमिकामा देखिएका छन् र यस उपन्यासमा पनि पुरुषहरूले त्यही आर्थिक उपार्जनको भूमिका निर्वाह गरेका छन्। यसका साथै उपन्यासका पुरुष पात्रहरूले घरमूली तथा राजनीतिक व्यक्तिको भूमिका पनि निवार्ह गरेका छन्। पीताम्बर र रमेश पार्टीमा संलग्न राजनीतिक व्यक्ति भएकाले पुरुषहरू समाजमा राजनीतिक भूमिका निर्वाह गर्छन् भन्ने कुरा उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ। “पीताम्बर एउटा दलको नेता भएर सम्मानको पदमा आसिन छ”(पृ.१२७) भन्ने कथनबाट पनि पुरुषहरूको पहुँच राजनीतिक क्षेत्रमा बढी हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट बुझिन्छ। त्यसैले उसको घर राजनीतिक छलफलका लागि एउटा मुख्य स्थान नै बनेको छ। पीताम्बर पुरुष भएकै कारणले उसमा पितृसत्तात्मक सोच र अहमको विकास भएको छ। उसलाई आफ्नी पत्नीले राजनीतिक छलफलमा भाग लिएको कुरा पटकै मन परेको छैन। त्यसैले उसले पटक पटक पत्नीलाई घरमा राजनीतिक छलफल हुँदा त्यसमा भाग लिनु हुँदैन भन्ने कुरा सङ्केतात्मक रूपमा भनेको पनि छ। त्यस्तै उसले पुरुष अहमकै कारण सत्यतथ्य के हो भन्ने कुरा पहिचान नै नगरी पत्नीलाई बन्ध्या समेत भनेको छ। समाजमा पुरुष भनेको निर्णयकर्ता हो। पुरुषको गल्ती हुँदाहुँदै पनि महिलामाथि दोषारोपण गर्नु भनेको समाजमा पुरुषको वर्चस्व कायम हुनु हो। मूलतः यस उपन्यासमा पीताम्बर पति तथा पुरुषको भूमिकामा देखिएको छ भने इन्द्रमाया पत्नी, माता र प्रेमिकाको भूमिकामा देखिएकी छ।

इन्द्रमायाले पिताको निर्णय विरुद्ध प्रेमविवाह गरे तापनि महिलाको भूमिकाबाट वञ्चित हुनसकेकी छैन। समाजमा महिलाले प्रायः घरभित्रको काम गरेको देखिन्छ जुन कुरा पीताम्बरले पनि इन्द्रमायाबाट अपेक्षा गरेको छ। यस उपन्यासमा पीताम्बरले आफ्नी पत्नीलाई घरभित्रको काममा सीमित पार्न खोज्नुको मुख्य कारण महिलाको लैङ्गिक भूमिका भनेको घरायसी काम हो र फरक लैङ्गिक भूमिकाकै कारण इन्द्रमाया शिक्षित हुँदाहुँदै पनि अधीनस्थ भएकी छ। अधीनस्थताकै कारण समाजमा पत्नीले पतिको निर्णय स्विकारन बाध्य भएको देखिन्छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाकी आमा पनि पतिको निर्णय विरुद्ध जान्न सकेकी छैन। उसले बिना प्रतिरोध पतिको निर्णय स्वीकार गरेकी छ। त्यस्तै इन्द्रमाया सुरुमा अधीनस्थ भएपनि पछि आफै कमाएर घरपरिवार र छोरी समेतलाई पालेकी छ जसबाट पुरुष जतिको शिक्षादिक्षा र पहुँच हुँदा महिला पनि आयआर्जन गर्न सक्षम हुन्छ भन्ने कुरा इन्द्रमायाको अन्तिम निर्णय स्पष्ट भएको छ। यसका साथै मातृत्व रक्षाका लागि महिलाले पतिलाई समेत त्याग गर्न सक्छन् भन्ने कुरा इन्द्रमायाले निर्वाह गरेको मातृत्वको भूमिकाबाट बुझ्न सकिन्छ।

७ लैङ्गिक प्रतिनिधित्व

प्रस्तुत उपन्यासमा लैङ्गिक दृष्टिकोणले महिला तथा पुरुष पात्रहरूको प्रतिनिधित्वको अवस्था के कस्तो छ र समाजमा आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक जस्ता क्षेत्रमा कसको प्रभुत्व स्थापित छ भन्ने कुराको खोजी यसमा गरिएको छ। प्रतिनिधित्वको सामान्य अर्थ कुनै व्यक्ति, वस्तु वा घटनाको प्रतिनिधित्व गर्नु वा उपस्थिति जनाउनु हो भन्ने सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियता आदिको उपस्थिति साहित्यमा

कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी गर्नु नै प्रतिनिधित्व हो (भट्टराई, २०७०, पृ.३३६)। यस अर्थमा यस उपन्यासमा महिला पात्रहरूको उपस्थिति अधीनस्थ र स्वतन्त्र रहेको देखिन्छ भने पुरुष पात्रहरूको उपस्थिति आर्थिक रूपले सम्पन्न र प्रभुत्वशाली रहेको देखिन्छ। महिलाहरू शैक्षिक र आर्थिक दुवै रूपले सम्पन्न भए पनि उनीहरू समाजमा कुनै न कुनै रूपले पुरुषद्वारा उत्पीडित भएका छन्। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाकी आमा पनि पुरुषबाट उत्पीडित भएकी पात्र हो। पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले महिलालाई महिला भएकै कारण उसलाई निर्णय एवम् अधिकारबाट वञ्चित गरी विभिन्न किसिमका शोषण तथा दमन गर्ने गरेको देखिन्छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाकी आमा पतिबाट दमित हुँदा पनि आवाज उठाएकी छैन बरु दबिएर बसेकी छ। उसले आफ्नी छोरी विवाह पश्चात् कस्तो अवस्थामा बसेकी छ भन्ने कुराको जानकारी पनि अरूबाट पाएको कुरा उपन्यासमा गरिएको चित्रणबाट बुझ्न सकिन्छ। “आमा भने आँसु चुहाउनुहुन्थ्यो रे, बाको डरले कुनामा बसेर, नदेख्ने गरी। कहिले लुकाएर धाईआमाका हात खाने, लाउने कुराको पोकाहरू र रूपियाँ पैसा पनि पठाइदिनुहुन्थ्यो (पृ.१६) जसका आधारमा उसले पुरुष अधीनस्थ नारी पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ। त्यसैगरी यस उपन्यासमा इन्द्रमायाको बुबा, पीताम्बर र रमेशले प्रभुत्वशाली पुरुषको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। उनीहरूको प्रभुत्व सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक जस्ता क्षेत्रमा कायम रहेको देखिन्छ। पुरुष प्रभुत्वकै कारण महिलालाई कमजोर र शक्तिविहीन ठान्ने प्रवृत्ति उनीहरूमा देखिएको छ तर इन्द्रमायाको हकमा त्यो लागु भएको देखिँदैन किनकि इन्द्रमायाले पितृसत्तात्मक सोचको विरोध गरेकी छ। उसले स्वतन्त्र निर्णय लिएर आफ्नो भविष्य आफै निर्माण गरेकी छ जसका आधारमा इन्द्रमायालाई एक सक्षम नारी पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको भन्न सकिन्छ।

८ अधीनस्थतामूलक शक्तिसम्बन्ध

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती उपन्यासमा मनोविज्ञानका साथै लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा महिलाले आफ्नो अधिकार तथा अस्तित्वका लागि निकै सङ्घर्ष गरेको छ। यसमा इन्द्रमायाले चालेका तीन महत्त्वपूर्ण कदम पनि स्वतन्त्रता र समानताका लागि गरिएको सङ्घर्ष हो। प्रस्तुत उपन्यासमा पुरुषको वर्चस्वले गर्दा महिला पात्र अथवा इन्द्रमायाकी आमालाई दमित पारिएको छ किनकि उसले पतिको निर्णय विरुद्ध कार्य गर्न सकेकी छैन। आफ्नी छोरीले घरपरिवारको निर्णय विरुद्ध विवाह गरेपछि इन्द्रमायाका पिताले मेरा लागि इन्द्रमाया मरिसकेकी छ (पृ.१६) भनेपछि आमाले पनि छोरीको इच्छा, आकाङ्क्षा नै नबुझी पतिको निर्णयमा सहमति जनाएकी छ। त्यसैगरी इन्द्रमायाकी आमा पतिको आज्ञाविना न त छोरीसँग बोल्न सकेकी छ न त भेट्न जाउँ नै भन्न सकेकी छ बरु पतिको डरले नदेख्ने गरी कुनामा बसेर रोएकी छ जसबाट समाजमा पति तथा पुरुषको निर्णय अकाट्य हुन्छ र त्यो निर्णय घरका सदस्यले पनि मान्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ। प्रायः पुरुषप्रधान समाजमा पत्नी अधीनस्थ नारी भएको हुनाले पतिको विरुद्ध गएको देखिँदैन किनकि समाजमा लैङ्गिक विभेद, शोषण, दमन र हिंसाका कारण महिलाहरू शक्तिविहीन भएको देखिन्छ जसकारण महिलालाई पुरुषको वर्चस्व स्वीकार गर्न बाध्य पारिन्छ। यस उपन्यासमा पनि इन्द्रमायाकी आमाले प्रतिरोध गर्न नसक्नुको कारण आर्थिक, शैक्षिक र सामाजिक पक्ष नै हो। पुरुषप्रधान समाजमा महिलाहरू आर्थिक रूपमा पति तथा पुरुषमाथि निर्भर हुनु, शिक्षामा पनि पुरुषको जति पहुँच नहुनु र चेतनाका अभावले गर्दा पनि अधीनस्थ हुन पुग्छन्। समाजमा यी विभिन्न कारणले गर्दा महिला र पुरुषबिचको लैङ्गिक

शक्तिसम्बन्ध असन्तुलित रहेको देखिन्छ। यस उपन्यासमा पनि पुरुष अथवा इन्द्रमायाको बुवाले आफ्नो शक्ति तथा वर्चस्व हरेक क्षेत्रमा कायम गरेको छ र उसले आफ्नी पत्नीलाई अधीनस्थ बनाएको छ जसका आधारमा अधीनस्थतामूलक शक्तिसम्बन्ध रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ।

९ लैङ्गिक विभेदमूलक शक्तिसम्बन्ध

पुरुषप्रधान समाजमा प्रायः गरी पुरुष अर्थआर्जन गर्ने शक्ति भएकाले परिवार भित्रको आर्थिक शक्तिको बागडोर पनि पुरुषसँगै हुन्छ। यस उपन्यासमा पनि इन्द्रमाया र पीताम्बर शिक्षित पात्रहरू भए तापनि दुबैकाबिच लैङ्गिक विभेद देखिएको छ। यस उपन्यासकी मुख्य नारी पात्र इन्द्रमायालाई विवाह पश्चात् घरभित्रको काममा सीमित पारिएको छ भने पीताम्बरलाई घरबाहिर अथवा राजनीतिक कार्यमा व्यस्त देखाइएको छ। सुरुमा इन्द्रमाया आर्थिक रूपमा पीताम्बरमाथि निर्भर रहेको देखिन्छ। घरपरिवारमा हुने खर्च सबै पीताम्बरले नै गरेको छ। इन्द्रमाया आर्थिक रूपमा पतिमाथि निर्भर भएकीले नै पति जेलमा हुँदा उसलाई निकै गाह्रो भएको कुरा उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ। उसलाई आर्थिक सहयोग पनि पुरुष पात्र अथवा रमेशले नै गरेको छ जसका आधारमा महिला शिक्षित हुँदाहुँदै पनि आयआर्जनको काम नगर्दासम्म दुःख भोग्नुपर्छ भन्ने कुरा इन्द्रमायाले भोगेको दुःखका माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ। त्यसै पनि पुरुषप्रधान समाजमा महिला शिक्षित हुँदैमा लैङ्गिक विभेदमा परिंदैन भन्न सकिँदैन किनकि नेपाली समाजमा शिक्षित महिलाहरू पनि विभेदमा परेको देखिन्छ। लैङ्गिक विभेदकै कारण सुरुमा इन्द्रमाया शोषण, दमनका तथा आर्थिक उपार्जनबाट बञ्चित भएकी छ तर गृहत्यागपछि उसले आफैँ आयआर्जन गरी घरपरिवार र छोरी समेतलाई पालेकी छ। पतिबाट अपहेलित हुँदा उसले आफ्नो पहिचान निर्माणका लागि कहिले टाइपिस्ट त कहिले शिक्षिका भएर काम गरेकी छ जसबाट महिला पनि आयआर्जन गरी घरपरिवार चलाउन सक्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा इन्द्रमायाले सावित गरेकी छ। त्यसैगरी इन्द्रमायाकी आमा पनि लैङ्गिक विभेदकै कारण स्वतन्त्र निर्णय लिन सकेकी छैन किनकि नेपाली समाजमा प्रायः पुरुषले नै निर्णय गरेको देखिन्छ। त्यसमा पनि नेपाली समाजमा पतिले गरेको निर्णयप्रति पत्नीले प्रायः विरोध गरेको पनि देखिँदैन। इन्द्रमायाकी आमा नारी भएकै कारण उसले घरभित्रको काममा गरेकी छ। उसले पुरुष जस्तो घरबाहिर गएर आर्थिक उपार्जनको काम गरेकी छैन किनकि आर्थिक उपार्जनको काम भनेको पुरुषको हो जुनकुरा उसले समाजबाट सिकेकी छ र उसका लागि त्यो कुरा कुनै नौलो होइन। उसले लैङ्गिक विभेदप्रति आवाज उठाएकी छैन। पुरुषप्रधान समाजमा महिलालाई पारिवारिक स्तरबाटै विभेद गरिएको हुन्छ। शिक्षा प्राप्तदेखि लिएर संस्कारगत कार्यमा समेत महिलालाई विभेदमा पारिएको छ जसकारण समाजमा महिला शक्तिविहीन र पुरुष शक्तिशाली अवस्थामा देखिन्छ।

१० प्रतिरोधमूलक शक्तिसम्बन्ध

प्रस्तुत उपन्यासमा इन्द्रमायाले आफ्नो जीवनसाथी रोज्न पाउनु पर्ने स्वतन्त्रताका लागि आवाज उठाएकी छ। इन्द्रमायाले पिताको घर छोडेर पीताम्बरसँग प्रेमविवाह गर्नु भनेको महिलाले पितृसत्ताको विरोध गर्नु हो। उसले आफ्नो भविष्यको निर्णय आफैँ गरेकी छ जुन कुरा सामाजिक मूल्यमान्यताको विरुद्ध हो। इन्द्रमाया एक शिक्षित महिला पात्र भएकीले उसले आफ्नो भविष्यको निर्णय आफैँ लिएकी छ। उसको पहिलो निर्णय बुबाआमाको निर्णय विपरित गएर पीताम्बरसँग विवाह गर्नु, दोस्रो निर्णय रमेशसँगको शारीरिक सम्बन्धबाट

सन्तान प्राप्त गर्नु र तेस्रो निर्णय मातृत्वका प्राप्तिका लागि गृहत्याग गर्नु जसबाट उसले पितृसत्ताको प्रतिरोध पनि गरेकी छ। यस उपन्यासमा उसले प्रेमिका वा पत्नी भएर मात्र बस्न नसक्ने कुरा पनि व्यक्त गरेकी छ। यी सबै कुरा समाजका लागि अपच्य भएपनि इन्द्रमायाले आफ्नो चेतनाले ती सबै कुरालाई सहज रूपमा स्वीकार गरेकी छ। आफ्नो अस्तित्वको लागि घरपरिवार, समाजसँग लड्नु भनेको महिलामा आफ्नो अस्तित्वको बोध हुनु हो। उसको विचारमा पुरुष जस्तै नारी पनि स्वतन्त्र हुनुपर्छ जसका लागि उसले प्रतिरोध नै गरेकी छ।

पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषको निर्णय विरुद्ध गएर काम गर्न महिलालाई निकै गाह्रो हुन्छ जुन कुरा यस उपन्यासमा इन्द्रमायाका माध्यमबाट चित्रण गरिएको छ। इन्द्रमायाले आफ्नो जीवनमा जति दुःख, कष्ट भोगेपनि उसले आफ्नो स्वतन्त्रता गुमाएकी छैन बरु पितृसत्ताको प्रतिरोध गरेकी छ। उसले पीताम्बरको घर त्याग गर्दा अभिव्यक्त गरेको भनाइबाट पनि बुझ्न सकिन्छ। उसले “म यति शिक्षित त छँदैछु कि दुई प्राणीको दैनिक व्यवस्था गर्न सक्नेछु” (पृ. १२६) भनेकी छ। यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भन्ने शिक्षित महिला सधैं पुरुषबाट शोषित, दमित भएर बस्न सक्दैन त्यसका विरुद्धमा आवाज उठाउँछ। पुरुष जतिकै महिलाले पनि आयआर्जन गरी घरपरिवार चलाउन सक्छ भन्ने कुरा इन्द्रमायाले प्रमाणित गरेकी छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाले आफ्नो ज्ञानका माध्यमबाट शक्ति निर्माण गरेकी छ। ज्ञान शक्तिको एक स्वरूप हो जसका आधारमा शक्तिको निर्माण हुन्छ।

शक्ति भनेको अन्तर्निहित क्षमता पनि हो। शक्ति कहिल्यै पनि एउटा केन्द्रमा मात्र समित हुँदैन, यो जालो जस्तो हुन्छ। शक्ति सधैं माथि मात्र रहन्छ भन्ने चाहिँ होइन। शक्तिका साथ साथै प्रतिरोध पनि सधैं सँगै हिड्छ, शक्तिका आधारभूत लक्षण नै प्रतिरोध हो (गौतम, २०७१, पृ. ११६) त्यसैले इन्द्रमायाले पुरुष शक्तिको प्रतिरोध गरेकी छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमायाले पितृसत्ताको विरोध गरेकी छ। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलालाई अधीनमा राख्न खोज्ने र उनीहरूमाथि हैकम जमाउने पुरुष प्रवृत्ति अझै पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ। यस प्रवृत्तिकै कारण कतिपय पीडित महिलाले आफ्नो अस्तित्व र हकअधिकारका लागि पुरुषको अधीनमा हेपिएर, दबिएर बस्नुभन्दा आवाज उठाएर पितृसत्ताको विरोध गर्ने गर्छन्। यस उपन्यासमा पनि इन्द्रमायाले पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थाको विरोध गर्दै स्वतन्त्रता र समानताका लागि आवाज उठाएकी छ। समाजमा छोराछोरीको विवाह गर्नुपर्ने दायित्व बुबाआमाको हो तर विवाह जसको गरिँदै छ उसको पनि विचार नसोधी विवाह बन्धनमा बाँधिदिनु पितृसत्ताको चरम रूप हो जुन कुराको विरोध इन्द्रमायाले अन्तरजातीय प्रेम विवाहका माध्यमबाट गरेकी छ। त्यसैगरी आफ्नी पत्नीको आमा बन्ने सपना पूरा गर्न नसकेको पीताम्बरले सन्तान नहुनुमा इन्द्रमायालाई दोषी देख्नु पितृसत्तात्मक प्रवृत्ति हो। पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिकै कारण पीताम्बरले इन्द्रमाया र रमेशको सन्तानलाई आफ्नो हो भनी स्वीकार गरेको छैन बरु उसले “तिमी आफ्नी छोरीलाई रमेशको जिम्मा लगाइदेऊ अनि सब ठीक हुँदै जान्छ” (पृ. ११४) भनेको छ जसबाट पीताम्बरमा पितृसत्तात्मक सोच र अहम् रहेको कुरा स्पष्ट बुझिन्छ। यस उपन्यासमा अन्तरजातीय प्रेम विवाह गरेकी इन्द्रमायाले पीताम्बरको व्यक्तिगत इच्छाभन्दा आफ्नो सन्तानप्रतिको कर्तव्य ठूलो ठानी पति र घर त्यागी एकलै बस्नुले पितृसत्ताको विरोध गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। इन्द्रमायामा समस्यालाई सहेर बस्नुभन्दा त्यसको प्रतिरोध गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ। यस उपन्यासमा महिलाले भोग्नु परेको सामाजिक समस्याको प्रतिरोध इन्द्रमायाले गरेकी छ। पुरुषप्रधान समाजमा आर्थिक शक्ति र निर्णय प्रक्रियामा पुरुषको वर्चस्व हुने भएकाले पुरुषले महिलामाथि शोषण र दमन गरेको

देखिन्छ तर सबै ठाउँमा यही नियम लागु नभएको पनि देख्न सकिन्छ। आर्थिक आधार मात्र शक्तिको स्रोत नभएर उत्पीडित वर्गले आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउँदा पनि शक्तिको निर्माण हुन्छ भन्ने फुकोका मान्यतानुसार यस उपन्यासमा पनि उत्पीडित वर्ग अथवा इन्द्रमाया पनि आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्ध प्रतिकार गरेर शक्तिको केन्द्रमा पुगेकी छ। उसले वैवाहिक सम्बन्धका बारेमा पितृसत्तात्मक समाजले बनाएको नियम, जातीय भेदभाव, यौनका सम्बन्धमा समाजको धारणा, महिलामाथि राखिने सहानुभूति जस्ता पक्षको प्रतिरोध गरेकी छ। यसका साथै महिलालाई कमजोर प्राणीका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण, महिलाको अस्तित्व तथा सतीत्वप्रतिको प्रश्नमा पनि इन्द्रमायाले विचारका माध्यमबाट प्रतिरोध गरेकी छ। त्यसैले ऊ समाजमा पुरुषबाट हेपिएर, दबिएर बसेकी छैन। उसले स्वतन्त्र निर्णय लिएर पितृसत्ताको विरोध गरी गृहत्याग समेत गरेकी छ जसबाट उसमा ज्ञानका आधारमा शक्ति निर्माण भएको देखिन्छ। शक्तिका लागि महत्वपूर्ण कुरा ज्ञान हो जुनकुरा इन्द्रमायामा देखिएको छ। शक्ति सधैं एउटै ठाउँमा पनि हुँदैन। यो समय, स्थान र परिस्थिति अनुरूप परिवर्तित हुन्छ। यस उपन्यासमा पनि समय र परिस्थिति अनुरूप इन्द्रमायाले आफ्नो शक्ति निर्माण गरेकी छ जसका आधारमा इन्द्रमाया र पीताम्बरबीचको लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध सन्तुलित रहेको देखिन्छ।

११ निष्कर्ष

तीनघुम्ती उपन्यासमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धको आधार खोजी गरिएको छ। यस उपन्यासमा लैङ्गिक भूमिका, प्रतिनिधित्व र विभेदका कारण महिला पात्र अधीनस्थ अवस्थामा देखिए तापनि प्रतिरोधका माध्यमबाट शक्ति निर्माण गरेको छ। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलालाई घरभित्रको काममा सीमित पार्ने, बाहिरी कामकाजमा संलग्न हुन नदिने र तिनीहरूले गरेका कामलाई नगण्य मान्ने प्रवृत्तिले गर्दा नै महिलाहरू शोषित र दमित भएका छन् जसले गर्दा पुरुषको अधीनमा महिलाहरू बाँच्न विवश छन्। समाजमा पुरुषहरू अगाडि हुनुको कारण पितृसत्तात्मक समाज हो जसले गर्दा पुरुषहरूको वर्चस्व हरेक क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ। समाजमा पुरुषहरूको वर्चस्वकै कारण लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध प्रायः असन्तुलित नै रहेको देखिन्छ जुनकुरा इन्द्रमायाकी आमाले निर्वाह गरेको भूमिकाबाट बुझ्न सकिन्छ। यस उपन्यासमा कतिपय भूमिकामा महिला र पुरुष समान भए पनि हरेक क्षेत्रमा समान छैनन्। समान काम गरेर पनि पुरुषबाट महिला दमित हुनु भनेको लैङ्गिक विभेद हो जसले गर्दा महिलाहरू समाजमा शोषित र दमित भएका छन्। समाजमा पितृसत्ता विद्यमान भएकाले पारिवारिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा पेसागत लगायत अन्य क्षेत्रमा पनि महिला पुरुषको भूमिका र दायित्व फरक प्रकृतिका रहेका छन्। यस उपन्यासमा पनि महिलाहरू घरभित्रको काममा व्यस्त भएका छन् भने पुरुषहरू घरबाहिरको काममा अथवा राजनीतिक काममा व्यस्त छन्। पुरुषहरू घरबाहिर तथा उत्पादनमूलक कार्यमा संलग्न हुँदा तिनीहरूको आयआर्जनमा पहुँच पुगेको छ जसकारण पुरुषहरू आफ्नो शक्ति घरपरिवारमाथि कायम गरेका छन् भने महिलाहरू घरभित्रकै काममा व्यस्त भएकाले कतिपय अवस्थामा शक्तिविहीन भएका छन् जसले गर्दा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध अधीनस्थतामा आधारित रहेको छ। यस उपन्यासमा इन्द्रमाया अधीनस्थ हुँदाहुँदै पनि आफ्नो ज्ञान तथा प्रतिरोधका माध्यमबाट शक्ति निर्माण गरेकी छ। शक्ति भनेको ज्ञान हो जुन सधैं एकै ठाउँमा हुँदैन अथवा सधैं पुरुषकै हातमा शक्ति हुँदैन। शक्ति जहाँबाट पनि आफ्नो ज्ञानका माध्यमबाट प्राप्त गर्न सक्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि इन्द्रमायाले पितृसत्ताको प्रतिरोध गरी शक्ति निर्माण गरेकी छ जसका आधारमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध सन्तुलित रहेको देखिन्छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). सिद्धान्तका कुरा. काठमाडौं, अक्षर क्रियसन नेपाल ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०७३).तीन घुम्ती (नयाँ संस्क.). काठमाडौं,लिपि बुन्स प्रा.लि ।

गौतम, कृष्ण (२०७१). उत्तरसिद्धान्त . काठमाडौं, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

देव, रन्जुकुमारी(२०७८). बाइदेलका उपन्यासमाशक्तिसम्बन्ध. अप्रकाशित दर्शनाचार्यशोधप्रबन्ध.नेपाली केन्द्रीय विभाग.त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

पाण्डे, ज्ञानू (२०६९). नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता. काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको सामाजशास्त्र. ललितपुर, साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६८). लैङ्गिक समालोचना रत्न बृहत् समालोचना. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम. सम्पा. काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०).सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्त. भृकुटी १९, पृ. ३३४-३६४ ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७).सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. काठमाडौं, भुँडीपुराण प्रकाशन ।

भद्रा, चन्द्रा (२०६७). लैङ्गिक अध्ययन. काठमाडौं, अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). शक्ति, स्रष्टा सबाल्टन. काठमाडौं, डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।